

סמני השיח בעברית של ימינו – מבט סינכרוני ודייאכטוני

זהר לבנת

א. מבוא: חקר העברית המדוברת

חזרתה של העברית לשמש כלשון מדוברת עיקרית, היה, ספונטנית וטבעית, המשרתת את דובריה בכל תחומי החיים, היא התהילך החשוב ביותר שהתרחש בעברית בעת החדשה. לשון המדוברת מאפיינים מיוחדים שראוי לתארם בנפרד מתיאור השפה הכתובה, ונראה כי אין בקרוב חוקרי העברית מי שייחס על כך. יזרעאל טווען כי "לשון הספונטנית והטבעית חזקיות שונה במובחן מלשונות הכתב ומן החלופות המדוברות הניזנות מלשון הכתב, כדי הצורך לתארה ולהסבירה בכלים שונים" (עמ' טז). גם לדעת שורצולד, "בלשון הדיבור יש היבטי שיח, אוצר מילים ומשמעות והבדלים דקדוקיים שלא נמצאים בלשון הכתובה" (עמ' 158). וכך אף בז-טולילה:

לשון הדיבור, אף שהחינוך משתדל לכזונה לפי כלליים שנחגשו בדקדוק על-פי טקסטים מופתניים, בכל זאת אי אפשר לה להתנק מהחוקים טבעיים הפעילים עליה בלי הרף. הנוסח הנורומטיבי של הלשון יסודו בכללים, שיסודם במסורת הכתובה. שפת הדיבור שורשה במערכת הלשונית, שמטבעה הריה נთונה תדיר בתהילכים של הסתגלות והתחדשות (עמ' 277–278).

במאמר זה אתמקד במאפיין אחד של הלשון המדוברת – סמני השיח. בסעיף ב אגדיר את סמני השיח, אציג על החשיבות המיוונית הנודעת להם בשיח המדובר ועל תפקידם בטימון קוהרנטיות ועולה את שאלת הקשר בין משמעותם המקורית לבין הפונקציות הפרוגרמיות שלהם. בסעיפים ג–ה ארגנים כל זאת באמצעות מעקב אחרי סמן השיח או כפי שהתפתח מתוואר פועל של זמן בעברית המקראית.

בעברית,³ ונראה שכבר אפשר לדבר על נושא שהענין בו גובר והדרין בו מתחפה ומשתכלל בשנים האחרוניות.

שאלה מעניינת היא שאלת היחס בין משמעותו המקורית של סמן השיח לבין הפענציה הפרגמטית שהוא מלא בשיח. אבן-זהר עסק בסמנים או וטוב וכינה אותם "קשרים פרגמטיים ריקים" (Void Pragmatic Connectives). מכינוי זה משתמע כי אלה יסודות לשוניים ש"התפקידם" ממשועות ומשמשים כסמנֵי שיח באופן שאין לו זיקה אל משמעותם המקורית. לדעת שיפרין, ביטויים רבים מала שחקרה, למשל הקשרים, אינם ריקים מתחכחותם הלשונית גם כשהם משמשים סמנֵי שיח. לטענותה, סמנֵי שיח רבים משמשים בשיח בדרך שמקפת את משמעותם המקורית, אלא שקיימת דודוקציה במשמעות זו. מידת הזיקה בין המשמעות המקורית לבין הפענציה הפרגמטית של הסמן תלויה לדעתה בשני גורמים: האחד – הנקורית השיח שבתחום ההשפעה של הסמן; הכל – שיחידת השיח גדרה יותר, גודל יחידת השיח שבתחום ההשפעה של הסמן: ככל שיחידת השיח גדרה יותר, הסמן תורם פחות למשמעות הכללית של השיח. הגורם الآخر המשפיע על הרודוקציה במשמעותם של סמנֵי השיח הוא הופעתם של רמזים נוספים המזקימים את יחס המשמעות בין היחידות בשיח. נדגים זאת באמצעות היצירוף טוב איז: זהו מעין צורך של סמנֵי שיח שיש לו פונקציה של סימון סיכון ומסקנה. אולם לאחר שפונקציה זו יכולה להיות מיויחסת גם לטוב כשהיא בלבד, אפשר לטעון שהופעתה בצדד לאו גורמת לרודוקציה במשמעותה של איז המסמנת סיכון ומסקנה.

לפיכך נראה לי כי השאלה עד כמה סמנֵי שיח הם "ריקים" ממשועות היא שאלה מורכבת. הדיון להלן ינסה לענות על השאלה זו באמצעות בחינה של סמן השיח איז.

סמנֵי השיח הם יסודות לשוניים שיש להם קשר הדוק לשאלת מבנה השיח על כל רבדיו. הדיונים השונים בסמנֵי שיח מזכירים בין השאר את הפענציה שלהם כאמצאים המסמנים פתיחה או סגירה של ייחדות שיח ומעברם ביניהם. אבן-זהר (עמ' 219 העירה 2) קשר את הדיון שלו ב"קשרים הפרגמטיים הריקים" אל הופעתה של שפת דיבור טבעיות ואל שאלת הארגון של שיח מודרך:

The idea that "natural speech" is organized discourse seems by now to be commonly accepted. The traditional belief that only written, i.e., "planned" discourse is "organized" (and hence that disorganizedness is a pertinent, if not distinctive, feature of speech)

3. ראה בין השאר שלוש (על בקיצור); אריאל (על הרי); זיו, 1998 (על כזה); זיו, תשס"א (על פשוט); וכן לבנת ויציב, תשס"ב ולבנת ויציב, 2003 (על כי).

ב. סמנֵי שיח

סמנֵי השיח (discourse markers) הוצגו לראשונה כנושא למחקר שיטתי על ידי הבלשנית האמריקנית דבורה שיפרין בספר בשם זה מ-1987. שיפרין הצינה בספרה תפיסה תאורטית שלמה של מבנה השיח המדובר, היחידות הבונאות אותו והארגון ההייררכי שלهن וכן של המישורים השונים שבהם הוא פועל ושל אופן התגבשותו לטקסט קוורנטי.

שאלת הקוורנטיות של שיח מדובר נזונה מנקודת מבlick נפרדים במחקר השיח: מצד אחד העניין הרב שהעתור בשנות השבעים ובראשית שנות השמונים של המאה העשرين בשאלת הקוורנטיות, כמוון המכון לאמצעים היוצרים אחוריות בין משפטיים בטקסט והעושים אותו לטקסט בניו כהלהכה,¹ ומצד אחר העניין הולך וגובר בניתוחים טקסטיים מודברים, שהחל להתפתח בשנות השבעים והתרכז מאוד בשנות השמונים.

шиיפרין הציעה דיון במספר קטן של ביטויים – הקשרים but ו-or, צייני הסיבה והחוצאה so ו-then, תוארי הפעול של הזמן now ו-mean והפסוקיות know you ו-mean I. מאוחר יותר הציעו חוקרים אחרים תיחום שונה של קטגוריות סמנֵי השיח, בהתאם לכך מזוויות גם הגדרות אחרות.² בספרה מונה שיפרין את התנאים להגדרת ביטוי מסוים כסמן שיח:

1. הוא נפרד מהמשפט מבחינה תחבירית.

2. הוא מופיע בדרך כלל בראש המבוך.

3. יש לו כמה מתקני הנגנה (prosodic contours).

4. הוא מסוגל לפעול הן ברמה המקומיות והן ברמה הגלובלית של השיח, כלומר בדרגות שונות של הייררכיה.

5. הוא מסוגל לפעול במישורים שונים של השיח – מישור האירועים, מישור הנושאים והרעיון ומיישור המשתתפים.

ההצגה המキיפה ביותר של סמנֵי השיח בעברית המדוברת נמצאת בעבודתה של משלר מ-1998. הרשימה שלה כוללת לא פחות משים פריטים, שמקורם בקבוצות מילים שונות: תוארי פועל (אי, עכשו), שמות תואר (יפה, נכוון), צירופי יחס (בקיצור, בסך הכל), מילוט קישור (כי, אבל), פעלים (תגיד, תראה), מילוט קריאה (אה, אוי) ועוד. כמו כן נכתבו מחקרים העוסקים בסמנֵי שיח ספציפיים

1. לסירה ראה שם.

2. סקירה מפורטת ראה אצל יוקר זיו, הקרמה.

ילדים, אז זה היה אוטובוס שהוא עובר באמצעותה, אחר כך בלביש, בשדה מושה, ונוסע לקריית גת. (אבי) 3. הם קולטים יותר בשפה אבל הם אם הם קולטים אז הם קולטים דוקא עברית נכונה יותר מאשר עברית שהיא סלנג, שבדרכ' כלל פחות מדוברת בטלוויזיה. (אבנור)

בין משמעויות הזמן, הסיבה והתנאי יש זיקה הדוקה, שאיננה מיוחדת לעברית, והיא מתוארת בשפות רבות.⁶ בעברית המיליות מהודר ש-, כיון ש- ועד שלא מוגינות זאת היטב. בספרות העוסקת בגרמייזציה נתען כי צייני זמן הם הקבוצה המשמשת באופן השכיח ביותר כמקור לקסיקלי להבעת תנאי.⁷ מן החומר שבידינו עולה כי פעמים רבות קשה להפריד בין משמעויות אלו.

כפי שנראה להלן בסעיף ד, לכל המשמעויות הללו של אז יש בסיס כבר בהופעתה הקדומה בלשון המקרא. לעומת זאת אז משמשת בשיח המדובר של ימיןו גם לצרכים נוספים, למשל לצין חילופי דברים בתחום נרטיב:

4. אמרתי "שלום, אתם לא מכירם אותי, אני שמעתי שמוועה, ואני לא יודעת אם היא נכונה, שיש איזה אופנייניג של זה." אז אמרו לי "כן [...] אבל אה טוב, זה צרך שבע [שנות ניסיון]" [...] אז אמרתי "אה אוקיי" בכהה מין אה קבלת הדין, אמרתי לה "אבל אילו, אני אולי נשמעת צעריה אבל הה הניסיון שלי לא רוחק מזה." אז היא אמרה לי "מה".

וזה אמרתי "אני עורכת דין כבר חמישה שנים וזה". (עורכת דין)

פונקציה זו של או קשורה כМОבן לציון רצף של זמן: חילופי הדברים מתחאים כרצף של פעולות על ציר הזמן, אולם גם כפעולות הנובעות זו מזו, ככלומר מקומות ביןיהם גם יחס סיבה וחותאה.

או משמשת גם לסיימון נושא חדש בשיח או לפתחה של פעולה דיבור חדש – שתי פונקציות הכווכות זו בזו פעמים רבות. בדוגמה 5 אז מסמנת פתיחה פעולה דיבור של בקשה:

5. – הייתה תקופה מסוימת בחוון הארץ. – כן.

6. ראה למשל דנציגר. ביבליוגרפיה בעברית וDOI ראה אצלם בביבטום. 7. ראה למשל טראוגוט.

seems to have become obsolete. Moreover, new findings seem to indicate that precisely because "natural" speech is in many respects not "planned in advance", it uses more coherence indicators (for segmentation, demarcation, and concatenation) than planned (written) texts do.

יש כאן אפוא חשיבות מכרעת לעובדה שמדובר בשפה מדוברת חיים וטבעית, המופיעה בסיטואציות דיבור שבהן השיח אינו מתוכנן מראש. לאばかり התפתחה המחקר של סמנוי השיח במסגרת הנחיות של שפה מדוברת דוקא. הנחתי היא אפוא שפה מדוברת זקופה לסטנים שונים רבים יותר של קוהרטניות, ובמאמר זה בכוונתי להראות כיצד המנגנון הזה פועל: כיצד מתחחים סמנויים שפה המדוברת דוקא וכיים מנווצים לצורך כך יסודות קיימים בלשון. במסגרת מצומצמת זו אציג דינון בסמן שהח אחד, אז, ובעזרתו אנסה להגיע אל אמרה כללית יותר.⁴

ג. "אז" בעברית של ימיןו: מבט סינכראוני

את הדין באז אפתח במבט סינכראוני על העברית המדוברת של ימיןו.⁵ לפי הממצאים של משלר (1998), המילה אז היא סמן השיח השכיח ביותר בעברית המדוברת. היא מסמנת סוגים שונים של יחסי בין יחידות טקסט. בשלוש הדוגמאות שלhalbן אז מסמנת יחס של זמן (דוגמה 1), של סיבה וחותאה (דוגמה 2) ושל תנאי (דוגמה 3):

1. – ושם גרת במשך כל החיים?

– לא, עד גיל שמונה, ואז ברעננה. (אסף)

2. היינו נסועים כל בוקר עם אוטובוס, היה בא אוטובוס לאסוף אותנו. זה היה אוטובוס שהוא עבר בכל המושבים כזה, אז בתגובה ההיא כי היו עוד מעט

4. לדין מוחך בחרומה של אז ליצירת קוהרטניות בשיח ראה יציב ולבנת.

5. קורפוס המחקר מורכב משני חלקים: (א) הקלטות של 15 דוברים ילידיים המדוברים כמעט ללא הפעעה בתגובה לשאללה כלילית של המראיין (על ההצדקה לסוג זהה של ריאון ראה יציב); (ב) שמותה וריאנטות שהקליטו תלמידה של פרופ' רות ברמן בחוג ללשונות באוניברסיטת תל-אביב בשנות התשעים. אני מודה לרות ברמן על שהעמידה לרשותנו את הקורפוס הזה. קו תחthon מסמן מביעים שנאמרו בו זמנית. הסימן XXX פירושו מבע שאינו ניתן לפחותה על פי הפקלה. מוף הצמוד למילה או חלק ממילה פירושו מבע שלא הוולם. בסוגרים מופיע שם הטקסט שמננו נלקחה הדוגמה.

- ד2 : לא ?
 ד1 : אֲהָ תְּלַי אֵיפָה. בָּאָרֶצָות הַבְּרִיתָן.
 ד2 : כן, בָּאָרֶצָות הַבְּרִיתָן.
 ד1 : בָּאָרֶצָות הַבְּרִיתָן, אֲבָל בָּאָרֶץ זֹה מּוֹצִיאִים אֶת הנשְׁמָה. הָה בָּאָרֶץ, אֲבָל לְעַומֶת זֹאת תּוֹאָר שְׁנִי אַתָּה גָם יִכְלֶל לְעַשּׂוֹת בָּשְׁנָה אֵם אַתָּה לֹא, אַתָּה לֹא עֲוֹבֵד, שְׂזָה מָה שְׁקוּרָה גָם בָּאָרֶצָות הַבְּרִיתָן.
 ד2 : בְּדִיקָה.
 ד1 : אִם אַתָּה נוֹטֵעַ לְעַשּׂוֹת אֶת התּוֹאָר אֵז זֹה אַתָּה יִכְלֶל לְעַשּׂוֹת אֵה גָם בָּאָרֶץ. לְעַומֶת זֹאת דּוֹקְטוּרָט בָּאָרֶץ יוֹצִיאָו לֹךְ אֶת הנשְׁמָה אֵם אַתָּה כֵן עֲוֹבֵד אוֹ לֹא עֲוֹבֵד.
 ד2 : נכוֹן.
 ד1 : וּבָאָרֶצָות הַבְּרִיתָן, אֲבָל זֹה כָּבָר מִסְפּוֹר אַחֲרָה מָה שְׁנָקָרָא.
 ד2 : לא, אֲבָל זֹה XXX נכוֹן.
 ד1 : אָז זֹהוּ. וְאָז חֹזְרִית בְּקִין אֶם תְּשִׁיעִים וָאוֹרְבָּעָה. הִיָּה זֹה בְּקִין תְּשִׁיעִים וָאוֹרְבָּעָה וְהַצְּרָפְתִּי לְמִשְׁרָד [...]. (עוֹרְכָת דִין)
 בְּדִוגְמָה זוֹ הַמְּרוֹאַיִינָה (ד1) מַתְאִירָת אֶת דָרְכָה הַמְּקֹצְעָה, וּבְתוֹכָה נִסְעָה לְאָרֶצָות הַבְּרִיתָן לְצֹרֶךְ לִימֹודֵי התּוֹאָר השְׁנִי. בַעֲקָבוֹת הַתְּعִרְבּוֹתָה שֶׁל הַמְּרוֹאַיִינָה (ד2) וְהַעֲרָתָה בְעֵנֵינוּן הַדּוֹקְטוּרָט מַתְרַחַשָת סְטִיָה מִקּוֹן הַסּוֹפֶר הַמְּרָכְזִי. הַמְּרוֹאַיִינָה מִשְׁתַּחַפְתָ פְעֻלָה בְדִין הַצָּדִי לְאוֹרֶךְ 12 תּוֹרוֹת, עַד שְׁלַבְסּוֹף הִיא קָוטָעָת אָתוֹ וְחוֹזְרָת אֶל הנּוֹשָׂא הַקּוֹדָם וְאֶל קוֹן הַסּוֹפֶר הַמְּרָכְזִי בְאַמְצָעָות אֵז. אָז מִשְׁמָשָת אָתוֹת אֲפּוֹא לְצֹרֶךְ חֹזְרָה לְנוֹשָׂא הַקּוֹדָם וְלִמוֹנוֹלָג שַׁהְתָּחִילָה בָו, כְּלֹמְדָר הִיא מִסְמָנָת הָן אֶת המַעֲבָר בֵין הנּוֹשָׂאִים וְהָן אֶת המַעֲבָר מִשִּׁיחָה דִיאָלוֹגִי לְשִׁיחָה כְמַעַט מְרוֹנוֹלָגִי.
 הַדִּוגְמָה הַאַחֲרוֹנָה מְחוֹזִירה אֶתְנוּן אֶל טַעַנְטוּן שֶׁאֲבָנְ-זָהָר שְׁהַלְשׁוֹן הַמְּדוֹבָרָת נִזְקַקְתָ לִיסּוֹדוֹת לְשׁוֹנִים שִׁיסְמַנוּ אֶת הקָוָהָרָנוֹתִוָת בְשִׁיחָה. אַנְיַמְבָקָשָת לְטַעַונָן שֶׁאָז יִשְׁתְּפִקְדָ מְרָכְזִי בְסִימָן הַקָּוָהָרָנוֹתִוָת בְשִׁיחָה הַמְּדוֹבָר. דִוגְמָה 10 מִמְחַיָּה זֹאת בְמִיחוּד:
 10. אֲבָל מֵי שְׁלָא מְרוֹצָה גָם מִפְּסָק הַדִּין שֶׁל המְחוֹזָה, אַנְיַדְרָךְ סְגוּרָה בְפָנָיו. הָרָא יִכְלֶל לְהִגְשָׁה בְקָשָׁה לְבֵית הַמִּשְׁפְּט הַעֲלֵין לְקִבְּלָה וַיְשַׁׁוְתָ לְעַרְעָרָ פָעָם נוֹסְפָת, וְזֹה בְּאַמְתָה בְטַעַם טָעַם מִיוֹחָדִים וּבְנִסְכּוֹת מִיוֹחָדִות, וּבֵית הַמִּשְׁפְּט בְמִשְׁרוֹרָה נוֹתֵן כָּאַלְהָ אַישְׁוּרִים. אָז מִסְפָּרִים עַל עַוְרָק דִין יַדְעָ שְׁהַגִּישׁ בְקָשָׁת רְשֹׁוֹת עַרְעָור בְעֵנֵינוּן מָאֹד עֲקָרָוני, וְהָוָא יַדְעָ שְׁהַשּׁוֹפֶט שְׁיַוְשֵׁב בְקָשָׁת הַאַלְהָ לֹא קָרוֹא אֶת הַבְּקָשָׁות, פָשָׁוט כּוֹתֵב "נְדַחָה". אָז הָוָא חִיבָר אֶת אַרְבָּעָת

- ואַחֲר כֵך חֹזְרִית לְמוֹשָׁב. וְאַחֲר כֵך צָבָא וּעֲנֵנִים וּעֲזֹבְתִּי אֶת הַבַּיִת.
 - לְצָבָא, עַל הַצָּבָא עוֹד נִדְבָּר אַחֲרִי זֶה.
 - אֵין בְּעִוּות.
 - אָז סְפָר לִי קָצָת עַל הַתְּקֻוָה בְחִוּן לְאָרֶץ. (אֲבִי)
- בְּדִוגְמָה 6 אָז מִצְיַינָת הָן פְתִיחָה שֶׁל נוֹשָׂא חִדְשָׁה וְהָן פָעָולָת דִיבָר שֶׁל בְקָשָׁה, הַמְּוֹצָדָקָה עַל יָדֵי הַמִּבְעָד הַקּוֹדָם:
6. – אַנְיַמְבָקָה שֶׁמָה שְׁחַשּׁוֹב פְהֵז הַצִּיוֹר.
 - אֲהָ... כֵן כֵן.
 - אָז אָוְלִי תְסִפְרָ מִשְׁהָו. (אֲבִי)

- וְאַילְוָן בְּדִוגְמָה 7 הִיא מִסְמָנָת פְתִיחָה פָעָולָת דִיבָר שֶׁל הַיְעָנוֹת לְבְקָשָׁה:
7. – סְפָר לִי קָצָת עַל מִבְנָה הַמְשִׁפְחָה.
 - אָז אַנְחָנוּ חִמְשָׁה. אֲבָא שְׁלִי עַוְרָק דִין וְאִימָא שְׁלִי עַוְבָדָת בְּבַיִת. יִשְׁלִי שְׁנִי אֲחִים, אַחֲתָה גְדוֹלָה [...] (אֲסִף)

- בְּדִוגְמָה 8 אָז מִסְמָנָת הַיְעָנוֹת לְבְקָשָׁה לֹא מִפְוָרָשָׁת וְהַוּדָה עַל מַעֲבָר לְנוֹשָׂא חִדְשָׁה:
8. – [...] תְסִפְרָ לִי עַל כֵל אַחֲת קָצָת מִהְאָחוֹת שֶׁלָך.
 - אֲהָ, קָצָת קָשָׁה לִי לְסִפְרָ כֹזה בְשִׁנִי מִשְׁפְּטִים.
 - טָוב אָז נַעֲבָרָ, נַעֲבָר הַלְאָה.
 - בְסִדרָר, אֵין בְּעִוָה. (אֲבִי)
- אָז מְרָבָה לְשִׁמְשׁ גָם לְצֹרֶךְ חֹזְרָה לְנוֹשָׂא קָודָם אַחֲרִי סְטִיָה מִמְנוּ:

9. – נִסְתִּי לְתּוֹאָר שְׁנִי לְלִמוד תּוֹאָר שְׁנִי בְמִשְׁפְּטִים בָאָרֶצָות הַבְּרִיתָן בְשִׁיקָגָנוּ, אֲהָ שְׁנָה בְשִׁיקָגָנוּ, אֲהָ אַנְיַמְבָקָה שְׁנִי מִתְחַנֵּץ אַנְיַמְבָקָה שְׁנִי מִצְטָעָתָה לְוֹמֶר שְׂזָה לֹא מִכְיוֹן שְׁאַנְיַי מִוּחָד אֶלָא פְשָׁוֹט כָה הַתּוֹאָר הַוּלָךְ, כִי מַדִּי פָעָם יוֹצָא לִי לְהִגְדִּי לְאַנְשָׁים אֲהָ שְׁעַשְ׀יָתִי תּוֹאָר שְׁנִי, וְהָם אַוְמָרִים לִי "בָאָמָת? בְשִׁיקָגָנוּ? אֲהָ כָמָה זָמָן? כָמָה זָמָן?", אָז אַנְיַמְבָקָה "שָׁנָה". אָז אַוְמָרִים לִי "וַיּוֹ". אֲהָ נַוְרָא מִצְטָעָתָה, בָאָמָת, הִיִּתְיַי מַוְנָה לְקַחְתָ אֶת המַחְמָה הַזָּהָטִי, אֲבָל זֹה פְשָׁוֹט כָה הַוּלָךְ הַתּוֹאָר. יוֹתֵר מִזָּה, אֲהָ הַתּוֹאָר שְׁנִי [...].

- 10 : גָם הַדּוֹקְטוּרָט מִהְיָר.
- 11 : מה?
- 12 : גָם הַדּוֹקְטוּרָט בְמִשְׁפְּטִים מִהְיָר.
- 13 : אֲהָ דּוֹוקָא זֹה לֹא.

ד. "או" – מבט דיאכטוני

בלשון המקרא או שכיחה למדי (122 היקריות), בלי לכלול את היקריות אז) ונושאת משמעויות אחדות: זמן⁸ (דוגמאות 11, 12), תנאי (13) ותנאי בTEL (14), תוצאה (15) וمسקנה (16). כאמור, משמעויות אלה קרובות זו לזו, ולפיכך יתכונו פרשניות אחרות לאותם פסוקים:

11. ולשת גם הוא ילד בן ויקרא את שמו אנוש או הוחל לקרוא בשם ה' (בראשית כ, כו).

12. ותכן כל מלאכתו שלמה עד היום מוסד בית ה' ועוד כלתו שלם בית ה'; אז הlek שלמה לעצזון גבר ואל אילות על שפת הים בארץ אדום (דברי הימים ב, טז-ז').

בשני הפטוקים שלעיל משמשת אז בשתי דרכים שונות: בדוגמה 11 היא דיאקטית, ככלומר מצבעה על זמן כלשהו בעבר, ואילו בדוגמה 12 היא מסמנת רצף זמנים בין שני אירועים בעבר.

13. אם תבקשנה כקסף וכמטמינים תחפשנה; אז תבין יראה ה' וידעת אליהם חמוץ (משל ב, ד-ה).

14. לוּלִי תורעך שעשי או אבדתי בעני (תהלים קיט, צב).

15. אָבֵיךְ הלוֹא אָכַל וְשַׁתָּה וְעַשָּׂה מִשְׁפָּט וְצִדְקָה אוֹ טֻוב לוֹ (ירמיה כב, טו).

16. ואמרתי אני בלבבי מכקרה הכסיל גם אני יקרני ולמה חכמתי אני אז יותר (קהלת ב, טו).

בלשון המשנה והתלמוד נעדת או כמעט לחלוטין. דוגמאות 17–19 מציגות את ההיקריות הייחודיות בלשון התנאים:

17. אם יכול לבrhoות ולהמלט ממנו או חדרי לבו נזקים עליו נמי ומת והולך בה טקסט: הן לטקסט נרטיבי, הנבנה על רצף סיפורו, הן לטקסטים הנבנימים על רצף של פעלות לוגיות בין נושאים ובין רעיונות והן לדודשיות, הנבנה על רצף של פעלות דיבור.

18. כיישראל עושין רצונו של מקום או מתגדל שלו בעולם (מכילתא דר' ישמעאל, שירה ג [עמ' 128]).

19. כשהולך ללחמה הולך באוכלוסין ובLAGIONOTIS וכשהולך לשлом או הולך ייחידי (ספריו זוטא ו, כו [עמ' 249]).

8. ייבן מעיר שבחלק מהופעתויהן של אז ומאז במקרא הן אין מציינות זמן עבר וחוק ומשמעות סתם ("מלפני זמן רב"), אלא משמעות ספציפית יותר: ראשית ההוויה בכלל, הימים הראשונים של התולדות הקוסמית.

הפיונות של הבקשה בשרוכן, לא את הפינה, את כל ארבעת הפינות מהעמוד השני עם שרוכן.

– אה, כאילו [...]

– שידך את ארבעת הפינות.

– הבנתי.

– וכשהוא קיבל את התוצאה "נדחה" הוא לקח את התקיק ועלה לנשיא בית המשפט העליון.

– יו XXX.

– ואמר לו "תשמע, הנה הבקשה, הנה הדחיה, והשופט לא קרא את התקיק". אז פה באה ואומרת: זה לא צריך לקרות, זה לא צריך לקרות. עכשו, גם בבית המשפט העליון אין צדק אבסולוטי [...] (עורך דין)

בדוגמה זו המרואין, שהוא הדובר המרכזי, מתחילה מתיior מצב כללי, וכאשר הוא עובר ממנה לסתירות על מקרה פרטי הוא פותח אותו באז. בסוף הסיפור הוא חזר אל אמרה כללית מסכמת, וגם היא נפתחת באז. אז ממוקמת אפוא בדיקת באופןן נקודות התווחות את הסיפור ומסמנות אותו כמקרה מובהך בתחום השיח: סיפור המשובץ בתוך שיח שאינו סיפורי. המעברים בין יחידות השיח מתאפינים גם במעבר בין זמנים – הסיפור נמסר בזמן עבר ואילו החלקים שלפניו ולאחריו נמסרים בהווה כלללי.

בדוגמאות שלעיל אז משמשת כסמן של קוהרנטיניות, ככלומר מסמן סגמנטציה, תיחום ו קישור, ומשובצת במקומות שבהם יש שינוי כלשהו בשיח – מבחינת הנושא, המשתפים או פעולות הדיבור. אני מבקשת לטעון שאז היא מועמדת טביעה לתפקיד סמן של קוהרנטיניות, מכמה סיבות המשלימה זו את זו:

א. משומם יסוד ה"רצף" שבו, אותו רכיב משמעות יסודי הרלוונטי לכל סוג של טקסט: הן לטקסט נרטיבי, הנבנה על רצף סיפורו, הן לטקסטים הנבנימים על רצף של פעלות לוגיות בין נושאים ובין רעיונות והן לדודשיות, הנבנה על רצף של פעלות דיבור.

ב. משומם שהיא מסמנת סוגים רבים ושונים של יהסים לוגיים: תנאי, סיבה, מסקנה – יהסים היוכלים להתקיים גם ברמה הגלובלית של יחידות טקסט גדולות. ג. ואולי גם משומם שהיא יסוד לשוני קצר במיוחד.

איך נסביר את הקשיים בין השימושים השונים של אז? איך נסביר את תפוצתה הרוכה ואת השינויים שהלו בשימוש בה בלשון ימינו? נראה שאז אפשר לדבר על שינוי ועל התפתחות מוביל לכך קודם מה בעצם חדש כאן, וכך לענות על כך עליינו להתבונן באז גם במבט דיאכטוני.

ניכר אפוא שאוthon משמעויות שיש להן ניצנים כבר בלשון המקרא הולכות ומתבססות בהמשך הזמן. גם במאות הבאות אנו מוצאים את איז מסמנת משמעויות דומות, כפי שאפשר להתרשם מבדיקה בתיקליטור השו"ת.⁹

ומה חדש אפוא בעברית של ימינו? את השינויים החדשניים ניתן לחלק לשניים: א. אז כسمן שיח של רצף בונרטיב (דוגמה 4) ומעבר בין נושאים ובין פעולות דיבור (דוגמאות 5–10).

ב. אז בפתחה שאלה. מבנה זה לא נמצא כלל בקורפוס העברית המדוברת ששימש בסיס למחקר, אולם מצאנו אותו בטקסטים כתובים דווקא.

הנה דוגמאות לכותרות עיתונים המכילות מבנה זה:

31. אז מה את עושה? (הארץ, נובמבר 1984).

32. אז מי באמת סיקריין (יתד נאמן, يولי 1989).

33. אז מה אם הוא נדר? (על הרב אלימלך פירר ופעולתו למען חולמים; על המשמר, ספטמבר 1989).

34. אז מה, שוב לנו אשמים? (ידיעות אחרונות, דצמבר 1991).

35. אז מה, שיתאמזו (ידיעות אחרונות, מרץ 2000).

36. נו, אז איך היה? (הארץ, يولי 2000).

37. אז איפה הקונספירציה (מעריב, אוגוסט 2000).

38. אז למה הוא ניצח: מדרש ביתי לפרש משפטים (ידיעות אחרונות, ינואר 2003).

39. יש שופטים בירושלים. אז מה (הארץ, מארס 2004).

מחיפוש בפתח המאמרים של אוניברסיטת חיפה עולה כי שכיחותם של מבנים אלה עולה לקראת סוף שנות השמונים, עם הדירתה המסיבית של העברית המדוברת אל לשון העיתונות.

את הקבוצה הריאונה נראה שאפשר להסביר בנסיבות ההתפתחות פנימית בתוך העברית. אציג כאן את ההסבר שיפתחה שיירין כדי להסביר את שימושו של תואר הפועל *then* כسمן שיח: שית, כמו אירועים בעולם, מתקדם עם הזמן ונפרש בסדר טמפורלי. במיוחד נכון הדבר לגבי שיח מדובר, שמתקדם במהותו על ציר הזמן. לפיכך ביטויי זמן כמו *then* וכן יכולים לכונן יחסים של רצף בין אירועים, אבל יכולים לכונן גם יחסים של רצף בין יחידות אחריות בשיח, כגון רעונות, נושא שיחה ופעולות דיבור. לאחר שאוiso ביסודה מצינית רצף או מעבר, במבנה השיח היא

9. בלשון השו"ת נמצאו כ-32 אלף היקוריות של איז, ובבדיקה מדגמית עולה שמדובר בשימושים

דומים לאלה שהודגמו לעיל, בעיקר במקרים של זמן ותנאי.

לעומת זאת מחיפוש במאגר המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, הכולבל בשלב זה ממצאים עד המאה האחת-עשרה, מתברר שהשימוש באיז לא פסק. היא נמצאת בטקסטים מסווגות שונות, והמשמעות המקראות שלה הולכות ומתרבשות. דוגמאות 20–30 מציגות משמעויות דומות לאלה המkräאות: זמן, סיבה, תנאי – משמעויות המתערבבות לעיתים קרובות לפעמים זו בזו:

20. ואם בקשת לעשות כך תהר עצמן מכל טומאה ותנקה ורחק מכל זמה ואז תצליח בעיה (ספר הרים, רקיע א, עמ' 69 [קודם לשנת 600 לספירה]).

21. אם שלופים נעליהם או קונים מכram בכל דברים שגוררים מקימים שהם דומים לשוחפים שמוחלים א' לאחר (בנימין בן משה אלהונדי, ספר דין ב, ד [שנת 850 לספירה בקירות]).

22. בנה לי בית יושכני בתוך עמי ישראל". איז כמצרים לא עזחים ולא אעוזב את עמי ישראל (שלמה סולימן, יוצרות לשבותה השנה, שםות: תהלה והפארת תחת שמו, שורות 27–28 [שנת 850 לספירה בקירות]).

23. לולי מושעים ומעוודם. אשר הצלים עד עתה מעודם. איז רפה ידם. "בקום עליינו אדם" (אמיתי בן שפטיה, פזמון וסליחות: עינינו לך תלינו, שורות 7–6 [שנת 875 לספירה בקירות]).

24. ואם אין אחים ואחות ויזצאי ירכם איז יירושו אחיו ואחות אביו ויזצאי ירכם (דניאל אלקומייס, פירוש מקרא 13, עמ' 470–471 [המאה התשיעית לספירה]).

25. ولو יכולתי להתייצה איז עמדתי לפני כל ימי חי (רוס'ג, בקשה ב, עמ' עב [המאה העשירית לספירה]).

26. כי באו עליהם רומיים התגאו ויאמרו מי יתין ולא היה נהר רינוס לפניו כי הוא הנהר יעד לפניו כוחינו כי אם לא היה הנהר איז יצאו בכוחינו וככשנו כל העולם (יוסיפון, פרק ס [עמ' 282; שנת 952 לספירה]).

27. לולי יתר גיבורינו שבו אליו ויצילו איז אבד ביום ההוא (שם, פרק עד [עמ' 346]).

28. ואם יתעורר חוליו זה בגוף איז ירע לאדם ויבוא לידי עצמות ויאלם לשונו ושתנו עיניו (ספר רפואי, ג [עמ' קכ], מיחוס לשבי دونולו [המאה העשירית לספירה]).

29. ופלס נתיבותיך בפלס מדע. אז תבין חכמה ואotta תידע (סעיד בן באבשא, משלים ד, 42 [המאה האחת-עשרה לספירה]).

30. ואל תבוש לך ללמידה ולדרוש. היה זב לחכם או תהי ראש (רב האיי גאון, שיריו מוסר השכל: ירא האל בני, שורה 109 [המאה האחת-עשרה לספירה]).

(ואולי בזכות "אייז" שבידיש). מעין זה יש גם בלשונות אחרות: בגרמנית "אלזו", בצרפתית "אלור" (עמ' 152).

יכול היה אבינרי להמשיך ולומר: וכך בכל לשון מדובר, בהיותה זקופה לסמני שיח מקשרים. על השפעת היידיш רומו אף ס' יהוד ברומן "ימי צקלג":¹⁴

מה לנו, אנחנו, וכל הזרים האלה, ילכו וימקן להם המק היטב, ואל יעדו לגעת בנו, לבוא ולשאול בניגון האידיש שלהם – "נו, או איך היה שם?" (עמ' 362).

או זו חרדה ללשון הדיבור ואף הייתה נפוצה בה סמן שיח, ככל הנראה בשל מוקדם של הדיבור העברי בארץ ישראל. הנה עדות מסיפורו של יה' ברנר "מכאן ומכאן":¹⁵

אם כן... – אמר הזקן בנותה המקבול אצל דוברי עברית בארץ ישראל להתחילה כל מבטא בא"ז או ב"אמ"ן" או ב"אמ"ן" – משל למה הדבר דומה... (עמ' 55).

כבר בראשית שנות העשרים מתאר אפוא ברנר דוברי עברית הנוהגים "להתחילה כל מבטא בא"ז או ב"אמ"ן". אמנם אין זו עדות מדעית, אך ככל זאת היא בא מה ספר שאחוננו כרואה לשיח המדבר בחברה שהוא מתאר.

בשני מקומות נוספים שם בראן פהים של הדוברים את או סמן שיח:

אם כן... – אמר לו הדוד בעצמו בקולו הרועני והבטל המחיב כאחד [...]. – ברוסיה ראתני בתור איש לבוש כפראט... אם כן, פרנט לאו דוקא... או אני אומר לך... משל למה הדבר דומה... שיגרא דילשנא הוא. – או... כך... מאני מכבדותא... נו, ועכשיו – (מכאן ומכאן, עמ' 105).

הספרדיה, ככל חברותיה הבאות לדברים עם היישוב האשכנזי, הישן או החדש, יודעת, כמובן, את הזרוגן האשכנזי למדי – לא פחות מאשר מניאורסון (השותם בחוץ-ארץ מדרמים, שעברית היא השלטת... גם זה איינקדוטה!). ואולם למרות שהיא יודעת ושניאורסון יודע שהיא יודעת [...] גם הוא, שניאורסון, גם היא, אבן-המושכת, הטופס-האכזוטי, שניהם מתחפשים, כי חס ושלום... מי? הם? הם יודעים זרגון? שניהם מתחפשים, כי רק השפה העברית היא המקורבת אותם, את שני האלמנטים של היישוב... "תאכל

14. הוצאה עם עורך, תל-אביב תש"ל.

15. יצא לאור בורשה בשנת 1922.

מסמנה רצף או מעבר בין יחידות שיח. מכאן שיש קשר ממשי בין משמעותה המקורית של או לבין תפוקה כסמן שיח.¹⁶

אשר לסוג השני – או בפתחה שאלה – נראה שלכך כיוון אבן-זהר כתען שאז היא קשור ריק פרי השפעת המילה אייז ביידיש, השפעה המבוססת על דמיון צליל. טענה זו מחייבת בדיקה עמוקה. ויינרייך מגדר את המילה אייז ביידיש כך:

1. Is.
2. So, then, consequently; Well (on resuming a story): Well, what do you want to do?

בעברית מדובר גם אנו "או מה אתה רוצה לעשות?". מבנה זה נראה כתרגום מדויק מן הידיש, ואז ממלאת בו פונקציה דומה לו של או.

כיצד חדר מבנה זה לעברית? שמא דרך לשון הספרות, כשהוחש בפייהן של הרמות? חישוש במארג הספרות העברית החדש של מפעל המילון ההיסטורי¹⁷ לא העלה כל ראייה לכך. אולי היה קיים בלשון הדמויות בספרות הידיש וחדר לעברית דרך תרגום? גם זה אינו מסתבר. מנדלי מוכר ספרים, למשל, נזהר מאד מתרגמו "אייז וואס" ל"או מה". הנה דוגמה מן הספרור "בעמק הבקא":¹⁸

12. או א טאטע פאהרט אווואך, הען אביסעל, נו אייז וואס!

כשתרגם סיפור זה לעברית בחר מנדלי בניסוח "ואם הלך אבא מה בך?" (ולא "נו או מה?").¹⁹

מדובר אפוא ככל הנראה בהשפעה של הידיש המדוברת על העברית המדוברת. את ההשערה בדבר השפעתה של הידיש על המבנה הזה העלה כבר אבינרי בשנות הארבעים של המאה העשורים:²⁰

כבר הרבו להתריע על "או", השגורה מאד בפי תינוקות, אך גם הגודלים אינם נודרים הנאה הימה: "או מה לעשות?" "או מה יהיה?" הסגנון העברי מחיב להשתמש כאן במילת "ובכן", אך נשתלהה כאן "או" בזכות קצורה

10. טענה דומה לגבי סמן השיח טוב, שאף הוא הוגדר אצל אבן-זהר כקשר ריק (void), ראה אצל משLER (בחכנה), פרק 5.

11. אני מודה למרד דרווין ורבינשטיין ולגב' ברכה דלמצקי-פישLER על הסיווע הרוב בחיפוי, ומתודה מיוחדת לבוכה דלמצקי-פישLER על דוגמה 40 (המרקורי והתרוגם).

12. דאס ווינטשפינגערל (איסיגעווילט ווערכ, 2, ווארשע 1953, עמ' 91).

13. "בעמק הבקא", השלח ב (ניסן–אלול תרנ"ג), עמ' 296.

כאמור, התנאי הראשון הוא שאותו יסוד לשוני צריך להיות נפרד מהמשפט מבחינה תחבירית. מקורה של איזה בתואר פועל, שהוא מושלים חופשי ואיננו חלק מבניה הארגומנטים של המשפט. מאוחר יותר היא משמשת גם כמלת קישור,

כלומר הקשר התחבירי שלה אל המשפט רופף אף יותר. התנאי השני הוא שאותו יסוד לשוני יופיע בדרך כלל בראש המבע. בכל הדוגמאות שהבאנו מן העברית המדוברת (דוגמאות 4–10 לעיל, שבןן אותם שימושים שגם נמצאים ברכבים קדומים יותר של העברית) הופיעה אז בראש המבע. החירג היחיד הוא בדוגמה 8 – שם אז אינה מופיעה בראש המבע ממש אלא אחרי סמן שיש אחר (טוב) חלקו מצורך של סמן שיש (טוב אז).

התנאי השלישי שהציבה שייפרין הוא שאותו יסוד לשוני צריך להיות בעל כמה מתארים הנגננה. אז היא יסוד קצר שאפשרות ההנגנה שלו אין מרובות, אך מעניין לציין כי בתחום פועל או מוטעתה בדרך כלל (ובלשון המקרא היא מוטעתה תמיד, ככלומר לעולם אינה מוקפת למילה שאחריה), ואילו כסמן שיש היא בדרך כלל אינה מוטעתה, ולפעמים הטעמה הולשת כל כך עד שהיא נשמעת בkowski.

התנאי הרביעי הוא שאותו יסוד לשוני יהיה מסוגל לפעול הן ברמה המקומית והן ברמה הגלובלית של השיח, ככלומר בדרגות שונות של הייררכיה. אז ממלאת גם את התנאי הזה: בדוגמאות 1–3, למשל, היא מקשרת בין שתי פסוקיות בגבולות המשפט, ואילו בדוגמה כגן 9 ו-10 היא מקשרת בין ייחדות שיש גבולות יותר.

התנאי החמישי של שייפרין הוא שאותו יסוד לשוני יהיה מסוגל לפעול במישורים שונים של השיח – מישור האירועים, מישור הנושאים והרעלונות ומישור המשתתפים. בדוגמאות 5 ו-7, למשל, ראיינו כי או מסמנת הן פתיחה של פעולה דיבור ושל תור דיבור והן פתיחה נושא חדש, ככלומר היא פועלת בו זמנית הן במישור הארגון הנושא של השיח והן במישור הארגון של פעולות הדיבור ויחסיו המשתתפים. כך גם בדוגמה 9 – הדברה מסתיעת באיזה כדי להזoor לנושא המרכזי של הדיוון (מישור הנושאים והרעלונות) ולהיאור האירועים בסדר כרונולוגי (מישור האירועים) והן כדי להזoor אל סוג שיש המתאפיין במנוגניות, לאחר שהלה בוטה לכיוון דיאלוגי (מישור המשתתפים).

מכל אלה עולה כי אז בלשון ימינו ניתן להגדירה כסמן שיש על פי כל התנאים שהציבה שייפרין.

או כסמן שיש פרצה אל הדיבור העברי כבר בראשית ימי של הדיבור הטבעי והחי בין זמנים. אני מבקשת לטעון שזה עדרות לקשר ההזוק שבן שיש מדובר טبعי ואותנטי לבין השימוש בסמן שיש. הלשון המדוברת החיים זוקה ליסודות מקשרים כאלה, ולפיכך אין להמעיט בחשיבותם במסגרת התיאור של העברית המדוברת, אלא יש לדאות בהם חלק מהותי מעיצובה ומדרכה לשאת משמעות.

שוקולדת, תאכל" – "למה שזה בריא בשביל הלב? אני לא חופצה!" – "אז היא הולכת לדודה שלה?" "אני לא יושנת שמה; אני בא להנה" – "אז לא תשכח, אני בא אחריה בחצי התשיעית, תמיד איפה שהיא הולכת, אז גם אני הולך" – "הוא עושה לי כואב ואני נותנת לו נשיקה" – לשון-קודש נחמדה זו אפשר למשמעות מפהים בכל עבר... (שכל וכסלון [תר"ץ], עמ' 225).

אותם "דובי עברי בארץ ישראל", הנזכרים אצל ברנר בראשית שנות העשרים ולמעשה עוד קודם, הם אולי ראשוניים של דובי העברית כשפה טבעית בעלת חיים מלאים,¹⁶ וכבר בלשונים אלו מוצאים את אז זו. שלושים שנה מאוחר יותר מתעד אותה ס' יזהר (ב"ימי צקלג") בלשונו המדוברת של דור תש"ח, תיעוד החושף שכיחות גבואה. הנה דוגמאות אחדות:

45. נו טוב. אז קח וחלק לחם לאנשים" (עמ' 54).

46. "סיגריה, לפחות, תעשן? هو, אתה רואה, אז בכל-זאת אפשר לדבר אתק!" (עמ' 20).

47. "המזכיר כן בסדר!" צוחח שייקה – "כן? אז מה אתה צועק?" (עמ' 42).

48. "טובי-טוב" – קצירה רוחה של גידי – "אז אתה לא שולח תה?" (עמ' 66).

49. "נו?" אומר אורי. "מהנו?" מתקספי גידי. "אז מה יש?" אומר אורי. "מה איז מה יש?" – "אז מה כל הרושע?" (עמ' 131).

50. "או מה עושים?" (עמ' 177).

51. נו – אמר יעקבzon. מהנו? – אמר בני – אז מה? – אמר יעקבzon. אז זהו. – אמר בני (עמ' 178).

ה. מסקנות

הלשון המדוברת ניצלה כאן יסוד עברי מקורי, גם אם בחלק מן השימושים ניכרת השפעת יידיש. ההשפעה החיצונית, אם הייתה, נתקלה בתשתית הולמת: מילה קצירה מאוד, שבמשמעותה יש כבר יסוד של רצף ומאניך גיסא טוויה משמעויתה רחבה ומגוונת. אין הכרה לראות בה "קשר ריק". לדעתו היא שומרת על גרעין של משמעותה המקורי, שעבורה רודקציה משמעויתת מבוכן.

נחוור כתע אל התנאים שהציבה שייפרין להגדתו של יסוד לשוני כסמן שיש, ובדרך בעקבות תיאורנו באיזו מידת מתאימים מאפייניה של אז לתנאים אלה.

16. לא נכנס כאן לשאלת מועד הפיכתה של העברית לשפה מדוברת; אך ראה למשל את עדותו של הרשב.

- l'hébreu moderne*, Ph.D. dissertation, École des Hautes Études à la Sorbonne, Paris 2002
- יציב ולבנת = א' יציב ז' לבנת, "קוהרטניות בשיח דברו: עין בתפקידו של סמן השיח 'או'", העברית שפה חיה, ד, בעריכת ר' בן-שחר וג' טורי, תל-אביב 189–175, עמ' 2006
- לבנת ויציב, תשס"ב = ז' לבנת וא' יציב, "מאפיינים סמנטיים, פרגמטיים וטקטואליים של קשר הסיבה 'כי' בעברית החדש הדוברה והכתובת", בלשנות עברית 51–50 (תשס"ב), עמ' 51–66
- Z. Livnat and I. Yatziv, "Causality and Justification: The Causal Marker *ki* in Spoken Hebrew", *Revue de Sémanistique et Pragmatique* 13 (2003), pp. 99–119
- Y. Maschler, "Rotse lishmoa keta? 'wanna hear something' weird/funny [lit. 'a segment']?: The Discourse Markers Segmenting Israeli Hebrew Talk-in-Interaction" 59–13, *Israeli Hebrew Talk-in-Interaction*
- Y. Maschler, *Discourse Markers in Israeli Hebrew Talk-in-Interaction* (בחכנה) משדר (בחכנה) שורצולד = א' שורצולד, "אגני לשון בעברית בת זמננו", מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל, בעריכת שי יזרעאל ומ' מנדרסון (תעודה, יח), תל-אביב תשס"ב, עמ' 141–176
- D. Schiffrin, *Discourse Markers*, Cambridge 1987 = שיפרין, *Discourse Markers*, Cambridge 1987
- S. Shloush, "A Unified Account of Hebrew *bekicur* 'in short': שלושה שלוש, Relevance Theory and Discourse Structure Considerations" יוזף ויזו, עמ' 61–82, בספרות 34 (1985), עמ' 114–125
- שן = י' שנ, "קוהרטניות: סקירת תיאוריות ונתונים", בספרות 34 (1985), עמ' 114–125

- ### הkitzorim bibibliografim
- אבינרי = י' אbinri, כבשי העברית בדורנו, מרחביה 1946
- אבן-זוהר = I. Even-Zohar, "Void Pragmatic Connectives", *Polysystem Studies* (= *Poetics Today* 11, no. 1), Durham 1990, pp. 219–245
- ARIAL = M. Ariel, "Discourse Markers and Form–Function Correlations", בתוכן יוקר ויזו, עמ' 223–260
- בליבומים = ר' בליבומים, מילוט הסיבה, סביבת הסמנטית–תחבירית ושימושן כסמן סגנון, עבודה דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ג
- בן-טולילה = י' בן-טולילה, "העברית המדוברת", לשונו לעם מ-מא (קובץ לשנת הלשון; תשמ"ט–תש"ז), עמ' 266–278
- דנציגר = B. Dancygier, "Interpreting Conditionals: Time, Knowledge, and Causation", *Journal of Pragmatics* 19 (1993), pp. 403–434
- הרשב = ב' הרשב, "מה על תחיית הלשון העברית", אלפיהם 2 (1990), עמ' 9–53
- וינרייך = U. Weinreich, *Modern English–Yiddish, Yiddish–English Dictionary*, New York 1968
- זיו, תשס"א = Y. Ziv, "Hebrew *kaze* as Discourse Marker and Lexical Hedge: Conceptual and Procedural Properties" 203–222, *Talk* 48 (תשס"א), עמ' 17–29
- טרואוגוט = E. C. Traugott, "Conditional Markers", *Iconicity in Syntax*, ed. J. Haiman, Amsterdam 1985, pp. 289–307
- יוקר ויזו = A. H. Jucker and Y. Ziv (eds.), *Discourse Markers: Descriptions and Theory*, Amsterdam 1998
- יוזף ויזו, הקדמה, בתוכן יוקר ויזו, עמ' 1–12, *Introduction*
- יזרעאל = שי יזרעאל, "דברי פתיחה", מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל, בעריכת שי יזרעאל ומ' מנדרסון (תעודה, יח), תל-אביב תשס"ב, עמ' 5–12
- ייבין = שי ייבין, "הערות בלשניות", ט"ז: האם יש להודיע לתיבות או, מכיון משמעות מהותית מיוחדת בכתביהם מסוימים?", לשונו מב (תשל"ח), עמ' 307
- יציב = I. Yatziv, *Méthodologies pour la description de quelques phénomènes syntaxiques d'un recueil de langue parlée – Application à*